

Typer och tidsdrag från uppländsk bygd

VÄLFÄRDSANORDNINGAR OCH SOCIALA INITIATIV I UPPSALA STRAX EFTER SEKELSKIFTET

Söker man tränga in i vad som hände i Uppsala för vid pass ett halvsekel sedan, enkannerligen under 1900-talets första årtionde, finner man att ett flertal sociala reformer och välfärdsanordningar på enskilt initiativ genomfördes. Tankar väcktes och rörelser kommo i gång, som visat sig ha haft betydelse för den kommande utvecklingen. Intressant är att uppsalainitiativen icke enbart hade lokal betydelse, de omhuldades även av den allmänna utvecklingen i landet.

Några av de »institutioner», som nu tillkommo, må exemplifiera vad som avses: Rickomberga Egna hem, Sällskapet för friluftsspel, Föreningen Uppsala koloniträdgårdar, Folkkindergarten och Tuberkulosvården. Även om flera personer tillkommer äran av de framsynta idéerna, är det dock framförallt en, som påfallande ofta gått i spetsen, nämligen kaptenen, sedermera majoren Anders Sjöstedt. Född i Löderup i Skåne 1866, kom han till Uppsala 1901 i och med överflyttandet hit av Andra Svea Artilleriregemente. Sjöstedt hade de mest mångskiftande intressen. För Uppsala stad, vars fullmäktige han tillhörde, ivrade han starkt. På hans förslag infördes t. ex. spårvägen. Frapperande är hur den nyinflyttade artilleriofficeren ömmar för de små och mindre bemedlade i samhället; exempel härpå är hans befrämjande av de ovan nämnda Uppsala koloniträdgårdar och Rickomberga Egna hem. Han intresserade sig också för barnens välfärd och för allmän fysisk fostran. Bildandet av folkkindergarten, friluftsslekarna och Uppsala tennis må vittna härom. Även inom tuberkulosvården och skolväsendet gjorde han värdefulla insatser. Nämnas må till slut Sjöstedts kulturella intressen. Sålunda var han en av de ledande i den stora hemslöjdsutställningen på Hantverksföreningen 1915 och i utställningen av äldre kyrklig konst å Gustavianum 1918. Det sjöstedtska hemmet vid Villavägen var en kulturell samlingspunkt.

För att få några initierade glimtar från den så livaktiga epoken i Uppsala för ett halvsekel sedan har årsboken *Uppland* vänt sig till major Anders Sjöstedts son, major Sten Sjöstedt, som i nedanstående rader tecknar några bilder från Uppsala under 1900-talets första decennium.

Red.

Jag har blivit ombedd att nedskriva några minnen från Uppsala, där jag haft förmånen uppleva huvuddelen av mina barndoms- och uppväxtår och senare under en ungefär lika lång period fått verka som företagsledare. Det uppdrag jag fått sammanhängande med att min far, av skånsk ryttertrumpetare-, präst- och lantbrukarsläkt, Anders Sjöstedt (1866—1943), tog aktiv del i flertalet av de välfärdsanordningar, som då kommo till i Uppsala. Jag skall här försöka skildra dessa och gör det med hjälp av ett stort antal tidningsurklipp ur uppsalaitidningar, mestadels från åren 1902—1909.

Själv kom jag till Uppsala som femåring ett drygt år efter sekelskiftet. Staden var då främst av allt lärdomens högsäte med landets äldsta universitet och många andra skolor. Men här var även handels- och hantverkscentrum för stora delar av upplandsbygden med vägar utsträlande i alla riktningar.

Upplands regemente hade som typiskt landskapsregemente ännu mycket kvar av indelningsverket med vad detta innebar av godmodighet och gammal tradition. Mötesplatsen, Polacksbacken, då med baracker mest, låg långt utanför stadens hank och stör. Ej långt efter sekelskiftet började inflyttningen av det relativt nyuppsatta Andra Svea artilleriregemente, snart omdöpt till *Upplands artilleriregemente*. Det kom från Stockholm och tog i besittning nya kaserer, vilka nu disponeras av främst Arméns underofficersskola. Som regementskvartermästare hade min far ansvaret för inflyttningen och de många härför erforderliga anordningarna. Det dröjde ej länge förrän en underofficerskårens trädgård, snart även med »kolonilotter», kom till stånd, jag tror främst på min fars initiativ.

Detta nya regemente, väl beridet och med »stamkaraktär», kom att spela en ej oväsentlig roll i det uppsaliensiska sällskapslivet. Det skilde sig i starten rätt väsentligt från det ännu bygdebetonade infanteriet. Tyvärr förelåg under i synnerhet de första gemensamma uppsalaåren vissa motsättningar mellan befälskårerna. Mellan manskapet på ömse håll kom det ofta till formliga kvällsstrider, där infanteristerna beväpnade sig med tältstångdelar och artilleristerna med sporrar. Några mera

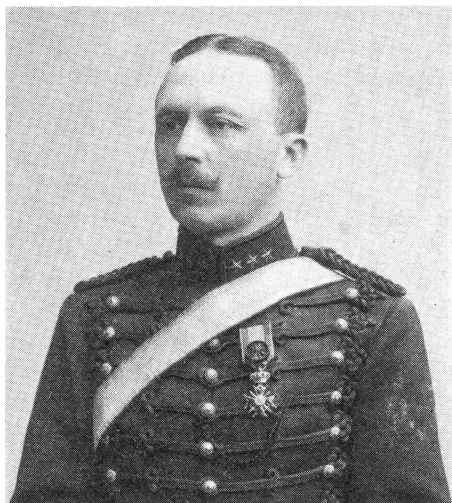

Bild 1. Major ANDERS SJÖSTEDT (1866–1943). Foto 1906.

allvarliga intermezzon uppstod dock aldrig, det var nog mer ett ungdomligt övermod, som här kom till uttryck. Den beklagliga separationen utjämnades allt mer med åren i samband med att den allmänna värnplikten blev alla vapenslags huvudsakliga rekryteringskälla och infanteriregementet kasernerades.

Låt oss nu lämna det militära inslaget i Uppsala och skärskåda några andra drag i stadens utveckling. Jag har ej möjlighet att uttala mig om motsvarande förhållanden i andra städer, men jag tror mig veta att — genom enskilda initiativ — flera ofta särskilt betydelsefulla åtgärder kommo till allra först i Uppsala. De omnämns här i någorlunda kronologisk ordning.

Tennissporten hade vid sekelskiftet vunnit alltmera terräng. I Uppsala med dess många akademiker och militärer fanns ingen möjlighet att spela tennis under vinterhalvåret. År 1902 bildades *AB Uppsala Tennis* med som aktieägare i starten, förutom ett stort antal uppsalabor, konung Oscar II och sedermera konungarna Gustaf V och Gustaf VI Adolf. Den senare tingade morgontimmarna tisdagar—lördagar kl. 8–9 med i regel daglig resa från Stockholm, detta, enligt uppgift, med hänsyn till bristen på fullgod tennishall i Stockholm.

Så byggdes den för sin tid så förnämliga tennispaviljongen, som efter mer än ett halvt sekels tjänst skattade åt förgängelsen genom branden 1956. Den hade kostat 25 000 kr. i uppförande. Belysningen utgjordes i

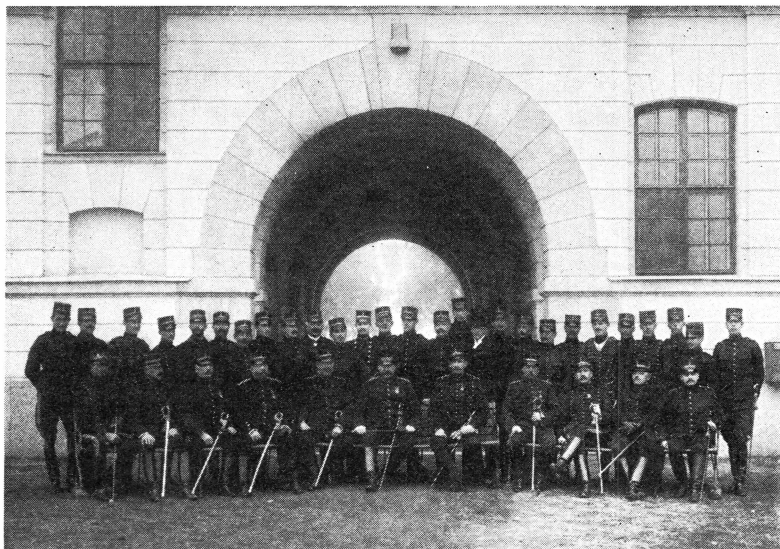

Bild 2. Upplands artilleriregementes officerskår 1904 framför nya kasernen.

Bild 3. Tennispaviljongen, byggd 1902, brunnen 1956.

Bild 4. Kälkparti anordnat av Sällskapet för friluftsslekar i Sturevalvsbacken 1908.

förstone av acetyलगaslampor med den på den tiden enorma ljusstyrkan av 75 normalljus per lampa, eller sammanlagt 1 500 enheter. Dåvarande kaptenerna Anders Sjöstedt och Fredrik af Ekenstam voro i en lång följd av år särskilt verksamma i ledningen. Som styrelsens ordförande här, liksom i mycket annat, fungerade den originella och med stor pondus, humor och självsäkerhet utrustade landshövdingen Per Johan Bråkenhielm.

De numera ofta ymniga välfärdsanordningarna i samhället för särskilt mindre bemedlade voro för ett halvsekel sedan mycket blygsamma. Detta gällde icke minst i fråga om nöjaktiga och prisbilliga bostäder för kroppsarbetare. På initiativ av fröken Hildur Ottelin startade 1903 *Rickomberga Egna hem*, varvid tre villor med sammanlagt 7 lägenheter om ett rum och kök samt tre enkelrum uppfördes omedelbart utanför dåvarande stadsgränsen. Årshyran var 120, respektive 60 kr., varvid ingick del i den omgivande trädgården. Stor brist på goda bostäder rådde och den första bebyggelsen följdes snart av många andra, både i den nämnda stiftelsens och i enskild regi, men alla »lantligt» belägna och med staden »inom räckhåll».

Idrotten intog när seklet var ungt ännu icke ställningen som den

Bild 5. Barnfest anordnad 1908 av Sällskapet för friluftsspel på idrotts- och lekplatsen söder om slottet.

stora allmänhetens eller ungdomens egendom. I Uppsala saknades idrottsplatser, ja, även riktiga lekplatser för barn. Än mindre fanns det någon ledning, som förmådde samla ungdomen för sundare fritidssysselsättning än den på gatan eller i rännstenen. Så bildades år 1903 *Sällskapet för friluftsspel* i Uppsala med professor J. A. Lundell och kapten Sjöstedt som främsta befordrare. Den senare återopade på ett första möte i frågan utländska och några få svenska erfarenheter rörande idrottslivets verkan för självtukt och förädling. I de antagna stadgarnas § 1 läses: »Sällskapets uppgift är att i hygieniskt och sedligt uppfostande syfte främja friluftsliv i alla former och bland alla samhällsklasser.» Vid ett av sällskapet ordnat möte höll vår förste »idrottschef», dåvarande överstelöjtnanten V. Balck, föredrag om idrottens stora allmänna betydelse. Redan i starten fick sällskapet över 600 medlemmar.

Man ordnade flera lekplatser, kälk- och skidbackar samt skridsko-banor, insamlade kälkar, skidor och skridskor samt ställde fotbollar till förfogande. Ett par idrottspaviljonger för omklädsel, redskap m. m. uppfördes och uppsyningsmän anställdes i deltidstjänst. Under sommaren ordnades barnutflykter med lekar och saftkalas, sedan spårvägen till-

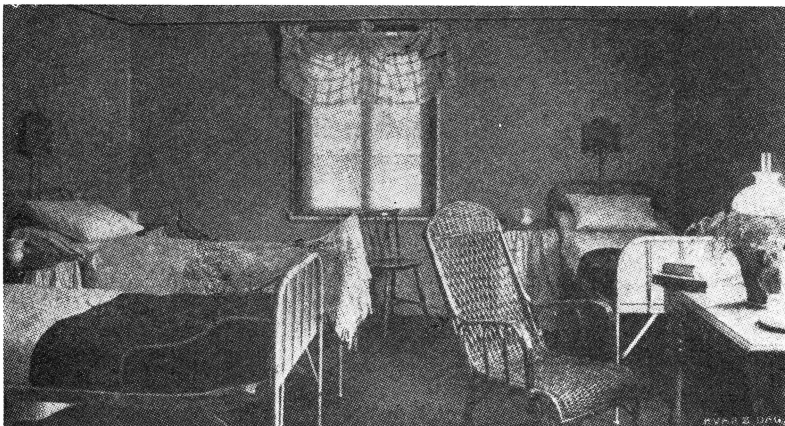

Bild 6. Interiör från Vattholma sanatorium vid 1900-talets början.

kom ofta med resa till Grindstugeskogen. Redan 1927 anges att 2 500 barn beretts tillfälle att vara med.

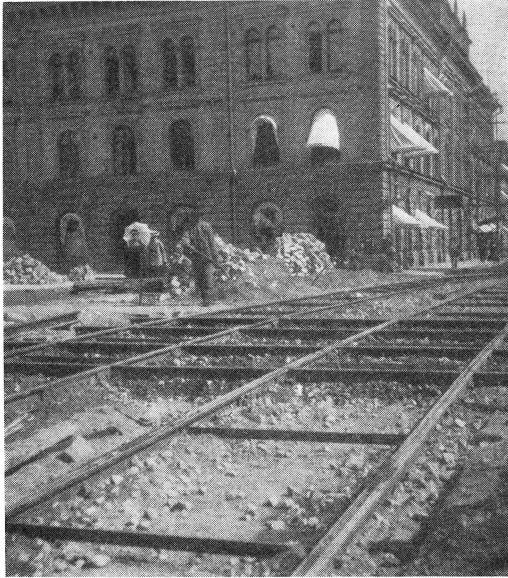
Tuberkulosvården började under 1900-talets första år att omfattas med den stora allmänhetens intresse. Vi minnas de första julmärkena från denna tid. Uppsala län var tidigt med om att utse en lokalkommitté och den första länsvårdsanstalten i Sverige tillkom i Vattholma, med enskilt insamlade medel som grund och därtöver med bidrag från landstinget.

När seklet var ungt rädde på de mestadels kullerstensbelagda uppsalagatorna en relativt stor fridfullhet med några enstaka hästdroskor och landåer, flakvagnar och gruskärror jämte cyklar och dragkärror som enda medel för personbefordran och transport. De två första bilarna, benämnda av studenthumorn »stinkdroskor», kommo först till staden jag vill minnas 1908. Man kunde kanske fråga sig om med stadens då ganska ringa bebyggelseutsträckning ett nytt kommunikationsmedel var nödvändigt. Nu är det ju så att Uppsala länge varit en pensionärstad och det var ej minst »gamlingarna» som önskade ett billigt och pålitligt transportmedel. Hos initiativtagarna till spårvägsförbindelser låg även varmt om hjärtat önskemålet att bereda stadens året om fastlåsta befolkning möjlighet att bekvämt nå stadens omgivningar. Och än mer uppställdes som *Uppsala Spårvägs AB:s* kanske främsta programpunkt att ordna trafik ut till Mälaren.

I tidningen Upsala för 13 febr. 1905 förekom en artikel, betitlad »Elektrisk spårvagnsdrift i Upsala?» med referat från ett allmänt möte på Gillet om en tänkt spårväg. Härpå följde åtskilligt skrivande i tidningarna och talande på möten i berörda frågor. Huvudparten insändare och talare voro intresserade för en positiv lösning; men det fanns också pessimister, främst sådana som betvivlade ekonomisk bärighet med en 10-öres taxa. Många yrkade på att just den eller den trakten, främst den egna, först skulle få spårvagn. Förslagen till linjedragning voro många. Spårvägsbolagets tidiga önskemål att från Kungsängsgatan dra spåren genom Bävernsgränd över Islandsbron mot Grindstugan realiserades märkvärdigt nog först efter ett års spårvägsdrift annan väg, detta på grund av motstånd från stadens sida. Drömmen om spårvägsförbindelsen till Mälaren gick sorgligt nog i uppfyllelse först i början av 1920-talet, detta främst beroende på statsmakternas kortsynta inställning i marknadsfrågan vid Graneberg. Inom spårvägsstyrelsen nedlades fram till sistnämnda år ett oförtrutet och aldrig avbrutet arbete för snabbast möjliga lösning.

Den 11 sept. 1906 var onekligen en stor dag i Uppsalas historia, då spårvägen invigdes under hela stadens anslutning och med av kapten Sjöstedt förd spårvagn med särskilt inbjudna. Spårvagnen med släpvagn gick från järnvägsstationen över Stora torget och Trädgårdsgatan till Grindstugan, där den officiella invigningen ägde rum, varefter trafiken för allmänheten omedelbart började. Jag minnes väl när jag tillsammans med min mor stod på Strandbergs hörnbalkong åt Stora torget och såg invigningsvagnen passera. Grosshandlaren Anders Strandberg var för övrigt tidigt en av spårvägsbolagets större intressenter liksom redan då inflytelserik stadsfullmäktig och drätselkammarledamot.

Att spårvägen var populär kunde ingen ta miste på. Den 17 sept. 1906 stod att läsa i Upsala Nya Tidning bl. a.: »Spårvägstrafiken är fortfarande kolossal. I går gingo två motorvagnar med tillhörande släpvagnar fullastade mellan Stora torget och Grindstugan från 10-tiden på morgonen till kl. 11 på kvällen. Tillströmningen på torget var oerhörd, vid 4-tiden började polisen ordna kö bland de väntande. — Intresset för spårvägarna har i dessa dagar tagit sig ett eklatant uttryck däri att i lördags nya aktier tecknades för icke mindre än 15 000 kr. Bolaget är därmed uppe i ett aktiekapital av 400 000 kr.» Från »djupa leden» kommo många glädjetryningar. Ett exempel härpå var »En lofsång» om ett tiotal verser »från Svartbäckstull» införd i UNT 23 nov. 1906 som avslutades med:

*Bild 7. Spårvägsrälsen
utlägges på Stora torget.
Foto 1906.*

»Ja Uppsala gläd dig och sjung som en lärka
Var kvick uti benen och stå på din post
Att det går framåt, ja, det kan du väl märka
Var ung, om än håret och skägget fått frost

Låt oss ej förgäta den elfte september
Ty det är just dagen det märkliga händer
Att rekordet var slaget för fotvandrarlaget
Nu ropa: hurra för spårvägsbolaget.»

Uppsalaborna fingo längre än i något annat svenskt samhälle och långt efter första världskrigets slut (eller t. o. m. medio 1920) åka för 10 öre — med rabattolett för 9,1 öre — med fri övergång. Och dock fingo aktieägarna — många uppsalabor med endast enstaka aktier — en god utdelning. Stadens medborgare behövde icke skattevägen bidra med ett enda öre (jfr t. ex. Stockholms spårvägar nu för tiden, som kräva miljoner årligen av skattemedel).

Under nära 50 år kom Uppsala spårvägar att betjäna uppsalaborna. Men motorbussarna, ej bundna av fast spårnät, segrade: den sista spår-

Bild 8. Från invigningen av Uppsala Spårvägar 1906. Invigningsvagnen passerar Stora torget.

vagnen i Uppsala gick 4 maj 1953, den sista Mälarlinjevagnen 12 okt. 1953.

Uppsala var vid sekelskiftet icke en industristad i tillnärmelsevis den utsträckning som numera inlägges i detta begrepp. Dock fanns här sedan långt tillbaka en omfattande lervaruindustri för tegel- och kakel-tillverkning, ett förhållande, som främst hänger samman med den goda tillgången på såväl röd- som gulbrännande leror. Den senare hade för övrigt redan på 1700-talet levererats med båtar från Fyrisstaden till de berömda Marieberg och Rörstrand.

Det var under åren före 1910 som S:t Eriks gamla kakelfabrik i Erikslund, efter att ha gått upp i det 1907 nybildade *AB S:t Eriks Lervaru-fabriker*, började uppta den ungefär samtidigt nedlagda rörstrandstillverkningen av »antikdekorerade» kakelugnar och tébordsbrickor m. m. Likaså började här tillverkas vad man i dagligt tal kallar keramik. Några hundra meter från nämnda kakel- och keramikfabrik anlades 1908 stadens största tegelbruk, utrustat med dåtidens tekniska finesser. Här blev tegeldrift möjlig även under vintern, en stor fördel särskilt för arbetarstammen, som vid flertalet äldre tegelbruk måste permitteras minst sex av årets månader.

Bild 9. Spårvägschefen Eriksson (Ernfors), kapten Sjöstedt, landhövding Bråkenhielm, borgmästare von Bahr och stadsingenjör Ekholm vid spårvägsinvi-
ningen 11 sept. 1906.

Låt oss nu övergå till några sociala välfärdsanordningar, vilka icke böra falla i glömska, då de, som ovan redan antytts, hade viss pionärkaraktär för Mellansverige.

Koloniträdgårdar, anlagda i direkt anslutning till stadsbebyggelsen och främst för dem, som icke hade tillfälle att ha sommarnöje eller resa bort med sin familj på längre semester, hade i södra Sverige tillkommit åren efter sekelskiftet. I början av 1907 utfärdades i Uppsala i anslutning till en motion i stadsfullmäktige av August Pettersson en inbjudan till ett möte på Gillet 31 jan. under ordförandeskap av häradshövdingen, sedermera borgmästaren Johan von Bahr. Kapten Sjöstedt höll ett inledningsföredrag om betydelsen av att varje stadsbo bereddes tillfälle att disponera en liten jordlott, detta icke blott ur ekonomisk och moralisk utan också ur hygienisk synpunkt. En dylik jordlott samlar familjen till sunt härdande arbete i sol och frisk luft, den ökar till-

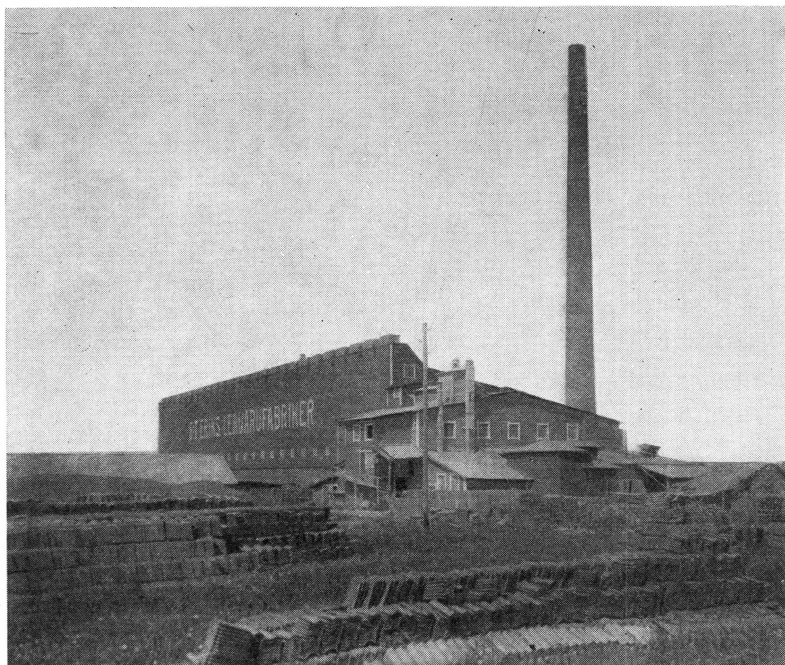

Bild 10. S:t Eriks år 1908 anlagda nya tegelbruk.

gången till billiga grönsaker, den motverkar krogbesök och har fostrande betydelse för det uppväxande släktet. Föredragshållaren hade själv studerat de goda erfarenheterna i Tyskland, Danmark och Sydsverige. Han vädjade till alla, som voro intresserade för saken, att bilda *Föreningen Upsala Koloniträdgårdar* med såväl stödjande medlemmar som kolonister och helst ett årligt bidrag från stadsfullmäktige. De närvarande anslöto sig till tanken och föreningen fick redan i starten 169 stödjande medlemmar och 64 anmälda kolonister.

För ett första koloniområde räknades med 130 lotter à 8 kr. per år i arrende, dvs. 1 040 kr., vartill kom i stadens bidrag 500 kr. Detta skulle räcka till ränta och amortering, underhåll av paviljonger och gemensam utrustning, arvoden åt uppsyningsmän m. m. Det visade sig redan efter ett år möjligt att sänka arrendeavgiften till 4 à 6 kr. per lott och år.

På den tiden tog utredningar ej så lång tid som nu. Redan 18 maj 1907 skedde invigningen av det första koloniområdet om 3 tunnland i

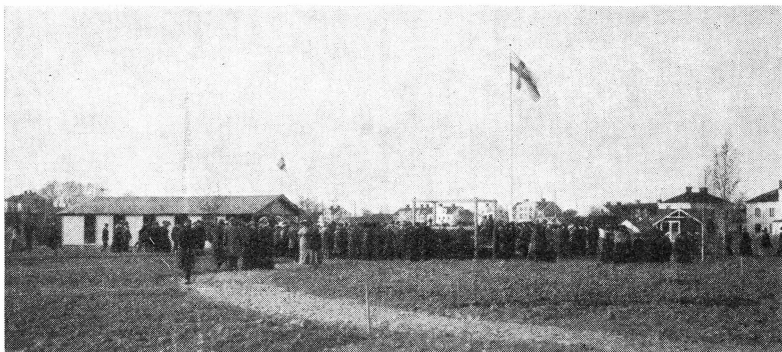

Bild 11. Från invigningen 1907 av koloniträdgården i Luthagen.

kv. Elof på Luthagen och intill Fyrisån. Flertalet lotter hade börjat bearbetas av kolonisterna. En större paviljong med gemensamt kök, 100 förvaringskåp och veranda samt två mindre i krysset av fyra lotter voro redan uppförda och tagna i bruk. Sedan kapten Sjöstedt hälsat alla de många församlade välkomna, höll en av föreningens främsta befrämjare, professor J. Wilh. Hultkrantz, ett fosterländskt tal och anknöt till orden »allt gror som hägnas». Svenska flaggor vajade redan nu från ett stort antal såväl gemensamma som kolonistflaggstänger.

Redan första säsongen gav ett gott resultat till glädje för många. Det första området utvecklades med bl. a. tillkomsten av nya småpaviljonger varje år. Det var en liten ljuvlig oas, som tyvärr måste försvinna för ej många år sedan, då stadsbebyggelsen behövde marken. Men långt dessförinnan hade flera nya koloniträdgårdsområden tillkommit i stadens utkanter.

Ytterligare en social välfärdsanordning av mera allmänt intresse var Folkkindergarten, senare benämnd Barntädgårdar. På några enskilda personers initiativ startades under blygsamma former ett »förmiddagshem» för främst arbetarbarn i åldern 4–7 år. Avsikten var att under några timmar om dagen ta hand om barn åren innan skolan börjar, särskilt barn från hem, där modern icke hade tid eller möjlighet att syssla med de små. Det gällde att skapa verksamhetslust och intresse för naturens rikedom med lek och sång omväxlande med ritning, modellering och enklare handarbeten. Den år 1909 bildade *Föreningen Uppsala Folkkindergarten* hade redan från starten förmånen att räkna som både lämplig och erfaren ledare för barnen och lärarinna för bli-

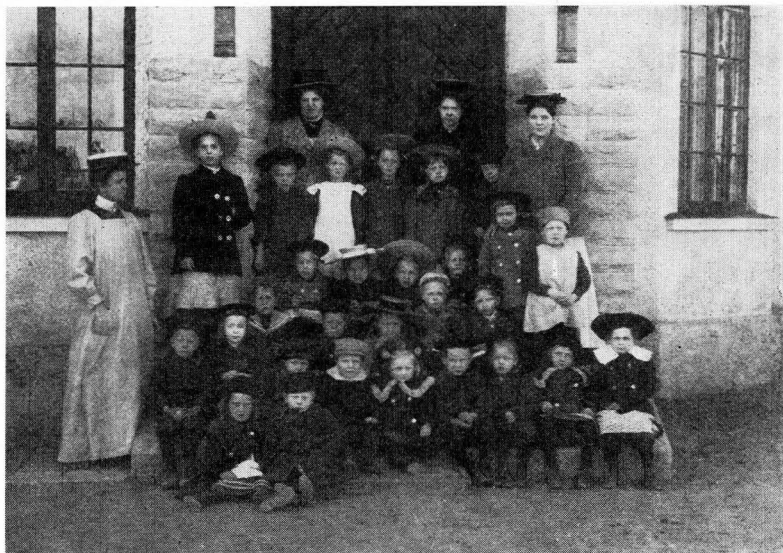

Bild 12. Uppsala folkkindergarten med sin ledarinna.

vande barnledarinnor fru Agnes Pettersson, trogen denna uppgift i flera decennier. Föreningen anordnade senare även så att i flera av stadens parker särskilda »parktanter» anställdes för omhändertagande av särskilt de mindre barnen.

För alla de, som haft förmånen att delta i eller beskåda den sunda barnglädjen vid anordnade fester, kvarstår ett vackert minne för livet. Rörelsen uppskattades allt mer med åren och de enskilda uppoffringarna och initiativen ha här liksom i så mycket annat bildat grunden till det, som numera är en kommunal eller statlig angelägenhet.

Sedan långt tillbaka är Uppsala en central lärdomsstad, även då det gäller det lägre skolstadiet. Det bör kanske då nämnas något om de fruktbara försök, som på enskilt initiativ gjordes i början av 1900-talet för en »modernare» undervisning. En pionjär i berörda hänseende var den tidigare nämnde professor J. A. Lundell, en i många år känd »uppsalaprofil». Som tidig och mångårig styrelseledamot i *Uppsala Enskilda Läroverk* (och Privatgymnasium) samt *Fachskolan för Huslig Ekonomi* verkade han jämte kapten Sjöstedt och andra uppsalabor för delvis helt nya undervisningsmetoder och lärokurser. Det gällde att

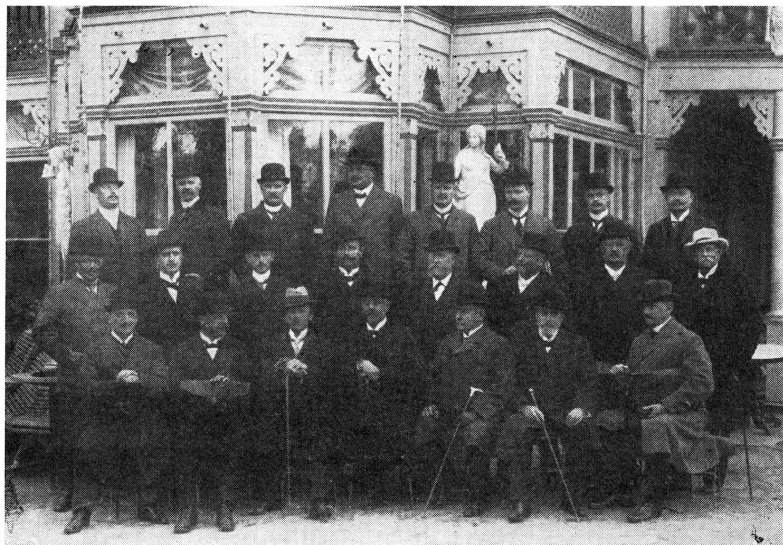

Bild 13. Spårvägsmän vid Flustret vid Uppsala spårvägars 5-årsjubileum 1911.

skapa sant intresse hos ungdomen för skolarbetet, ofta med uppdelning i mindre klasser för ökat antal studieriktningar och ofta med tidigt praktisk inriktning. Flera utmärkta yngre lärarkrafter knötos till dessa skolor. Som exempel på nymodigheter — jag tror för hela Sverige — kan nämnas obligatorisk metallslöjd för pojkar i mellanklasserna och för flickorna huslig ekonomi. Sistnämnda undervisning och praktik för-lades till den tidigt i hela landet högt skattade Fackskolan, varifrån så många lärarinnor till hushållskurser på andra svenska orter utexami-nerats.

Axplocket ur tidningsurklippen och andra källskrifter samt i någon mån ur mitt minne från 1900-talets första decennium må härmed anses vara avslutad. Som jag inledningsvis framhållit, hänför sig det anförda främst till min fars, och jag kan nog även säga min mors intressesfär. Ehuru min far ofta tog eller var med om att taga det första initiativet och även nedlade mycket av starkt socialt patos buret arbete, var det helt naturligt många andra som med entusiasm, kunskap och ansvars-känsla bidro till ett lyckosamt resultat. Det skulle bli en lång lista över män och kvinnor, representerande bl. a. akademistat, handel, in-

dustri, teknik och militär samt helt naturligt många stadens och statens tjänstemän. Efter vad jag kan finna hade arbetet med organisation och verkställande mycket litet med partipolitik att göra. Bortglömmas bör icke att Uppsalas båda tidningar alltid intogo en avgjort välvillig inställning till alla praktiska uppslag och frikostigt uppläto sina spalter till fromma för frågornas snabba lösning.

Vad man ofta fäster sig vid är hur enkelt och billigt — även om man räknar med penningvärdets oerhörda fall — goda och nyttiga resultat uppnåddes. Men så utfördes på den tiden mycket mödosamt arbete utan annan ersättning än den känsla av glädje, som det sunda givandet lämnar.

Sten Sjöstedt

HÄRJNINGARNA PÅ ROSLAGSKUSTEN 1719 OCH »RYSSUGNARNA»

Med Karl XII:s död föll även hans krigsplaner. Sveriges folk hade under nära två årtionden slagits och blött på Europas slagfält och längtade nu efter att äntligen kunna få fred. Det gällde dock att även söka rädda vad som räddas kunde, ehuru man var medveten om att landavträdelser måste bli nödvändiga. Regeringens vacklande och obeslutsamma hållning i för landet livsviktiga frågor, dokumenterade inte minst under de utdragna fredsförhandlingarna med Ryssland, förbättrade ej situationen. Beredskapen hemma var också under all kritik. Ansvar för de militära åtgärderna vilade på prins Fredrik av Hessen, som anförtrött befälet över trupperna kring huvudstaden åt två utlänningar, tysken Zöge och polacken Urbanowitz. Då ingen av dem ens förstod svenska, blev deras kontakt med underställt svenskt krigsfolk och allmoge bristfällig. Flottans tillstånd var i och för sig icke direkt dåligt, men den kunde på grund av brist på pengar och förråd icke operera i önskvärd omfattning.¹

Så var i stort sett situationen när den ryske tsaren, dels för att sätta skräck i de halsstarriga svenskarna, dels för att få fart på fredshandlingarna, beslöt sända sin flotta att härja den svenska östkusten.

De ryska skepps- och galärflottorna lämnade Lemland 10 juli 1719 kl. 9 på kvällen. Då utsända spanare rapporterade att några svenska skepp inte syntes till och att därför överfarten borde kunna ske ostört, återvändande emellertid skeppen snart till sin bas. Galärflottan, som om-

W I PETER den första medh Gudz Nåde
 Gaar och Avthocrator allas Rysser / &c. &c. &c.
 Gierem allern Sweriges Ryckes Inbyggare om af
 werdnighe eller andenghe bögra eller sågra Stände/
 switternigt: Efter såsem beela Weiden bekandt är / huru länge
 denne blodige Kriegen emellan Wår och Sweriges Erobnan på-
 ståde bakwid och Wij derhoch erfarit / att icke allenast uti Ryss-
 lunds Hans Konigl. Maj: Carl des Allens ofortwårdigt i Amun-
 nelse/utban och fredh: Regerringen närwabrände Konungl. Drott.
 Majt. Sweriges Ryckes Inbyggare och Underfatarom och sår-
 detes dem bruckte a Sackens Omständighbeeter utet informerade
 äre / den sasse concepten imprimerat är som wåre Wij för Wår O-
 fordrighgheet skuld den wendasse Orsaken till prolongation af
 detta så långwerrne Kriget / hanti emedan Wij icke den ringa-
 ste inclination till Fredh stalle brust / ey beder uppa dbe / af
 Swenske Spdan gjerde propositioner, den rimaste reflectionen
 gjerde bakwa / endast och allenast till den enda / att antingen
 Sweriges Ryck aldeles i full Karla / och conquertera, eller och
 ännu några Provincier derutan att till Ds dragga fordenksuld
 äre Wij necessiterade. Sådane framledne / och närwarande / Ds
 widd stersta Grundh påberodade Helager genom detta ^{konstel.}
 att ^{att} Elden, och deromast Wår skuld ^{konstel.} Gubens Oratorighbeet/
 och sonhet dabe inclination till Fredh beela Werlden för Egenen
 att såga och eblenswast Wij icke sinade äre alla Orsacker som
 Ds till detta Kriget serantant all fereskalla andegh så hafwer
 Wij aldeles för nedt it erachtat utli den wadnigaste Kartheten/
 derom att mentionera / och desmedest framtee / att eburnwast
 Wij för afskallige och Swenske Spdan Ds och Wår Erobnan
 timogade Underwasteter / resistat uti forre seculo emoch Fred-
 dhens pador och alliancer stelde abalienationes, af några till wårt
 Ryck af Anders bar tillodnæ Landt och Provincier, aldeles nog-
 sammt ration hafte både att bruta / ja hafwe Wij andegh ingen
 Eroegh fordenksud att begynna utli Wåre Zandor hant i sanel
 icke dden / af dden Tidou warande General Gouverneur Gref
 Doblberg utli Niga ygd Wår medh Wår till fremnande Ry-
 ckor destinerade Ambassiden, stelde genom Keefan / anstälte lutt-
 gbe insidiation till wårt Lustwet. Ds dartil nödgat badde / sårde-
 les / efter som Wij icke allenast genom dbe / den Tiden hooh Ds
 subhiserande Swenske Ambassadeur, utban och genom frem-
 ye Parllacer å forderbrände satisfaction derom anhöllt, men
 icke

Bild 1. För att förmå svenska regeringen att sluta fred hade tsaren beordrat Apraxin att bland den svenska befolkningen sprida ett manifest på tyska och svenska. Bilden visar första sidan av manifestet, vari framhålls Rysslands freds-
 vilja och att det tvingats till kriget.

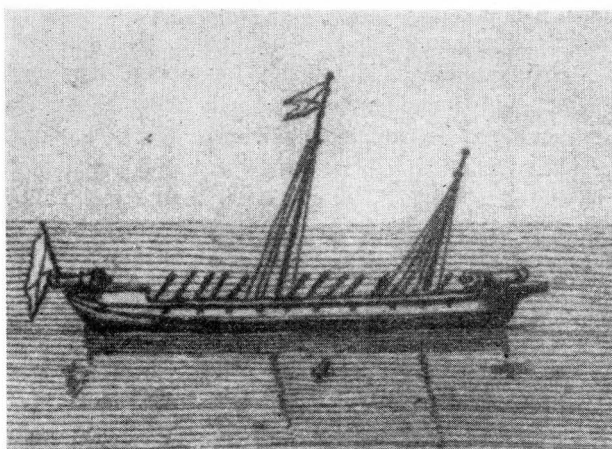

Bild 2. Rysk halvgalär med kanoner (1700-talet).

fattade 132 galärer och över 100 skärbåtar under befäl av greve Feodor Apraxin och furst Michail Galitzin, ankrade efter en äventyrlig överfärd med delvis stark tjocka lördagen 11 juli kl. 4 på eftermiddagen vid Kapellskär på Rådmansö. I flottan, som hade icke mindre än 26 000 man ombord, ingick även s. k. kosackgalärer med plats för upp till 20 hästar under däck.

Ehuru ett svenskt bevakningsfartyg med kanonskott hade meddelat den ryska flottans annalkande och larm även gått utmed kusten², fanns på Rådmansö endast en postering på 40 man under befäl av kaptenen vid Karelska dragonerna J. B. Balk. Denne drog sig tillbaka till Nänninge sund, förföljd av beridna kosacker. Fienden stod nu således på Upplands jord. Vid meddelandet härom begav sig arvprinsen till sina trupper i södra Roslagen och slog upp sitt högkvarter vid Tuna.³

Någon landsättning i större skala med marsch mot Stockholm blev det dock ej. Den ryska flottan delade upp sig i tre avdelningar, varav en, under generalmajor Peter von Lacy, gick att härja och bränna i norra Roslagen; huvudflottan gick mot Stockholms skärgård och en tredje avdelning sändes ned mot Sörmlands och Östergötlands kusttrakter.

Apraxin ledde sin eskader förbi Furusund ned över Kanholms- och Nämndöfjärdarna.⁴ Avfärden från Kapellskär skedde 13 juli, 15 juli kom man till trakten av Dalarö och 19 juli var eskadern framme i Landsort.⁵ Under hela vägen härjade och brände ryssarna allt de kunde hinna

med, rövade boskap och mejade säd, som tröskades och maldes i böndernas handkvarnar.

Efter drabbningen vid Stäket 13 augusti, där inkräktarna äntligen fick känna på väpnat motstånd och måste uppge sina planer på att söderifrån nå Stockholm, vände man åter mot norr. Härvid delades eskadern åter upp i olika avdelningar och enstaka galärer gav sig ut på egna strövtåg. Något motstånd från svenska flottans stockholmseskader, som dragit sig undan i skydd av Vaxholms fästning och försänkningarna där, var ju icke att vänta. Skärgården var helt utlämnad till plundring. En större avdelning ryssgalärer styrde under härjning och brandskattning mot Möja, där läger slogs. Denna avdelning torde omfattat närmare 16 000 man.

Ryssarna blev allt djärvare. En mindre avdelning om 21 galärer och lika många skärbåtar under befäl av Smajewitsch sändes för att rekognoscera vid Vaxholms fästning.⁶ Smajewitsch följde farleden norr om Vindö och Värmdö och gick med slupar, trots kanonad från fästningen, så nära att hans ingenjörer kunde göra en skiss över befästningarna. Nattkvarter slogs på sydsidan av Vårholma i Lindalssundet.⁷ På svensk sida trodde man att ryssarna skulle bege sig till Margretelund och bränna godset men de styrde istället över Saxarfjärden upp mellan Ljusterö och fastlandet. Fåglarö i norra Saxarfjärden och Mörtsunda på Ljusterö brändes. Svepet in mot Östanå torde få anses vågsamt då svenska högkvarteret låg vid Tuna och trupper var i rörelse utmed fastlandskusten. Man kunde inte heller vara alldeles säker på att inte svenskarna kunde täppa till sundet. Det var 16 augusti på eftermiddagen och man måste söka nattkvarter. En del skärbåtar landade vid Skeppsdal, besättningarna gick i land för rekognoscering men ingenting brändes. Galärerna förlades utmed fastlandskusten längre upp mellan Dyvik och Grönborg. Tidigt nästa morgon fortsattes färden i kolonn mot norr. Längs hela vägen genom sundet kunde man då och då från galärerna skimta svenskt infanteri och kavalleri.⁸ Troligen rörde det sig om folk ur överstelöjtnant Eric Odelströms 800 man starka livdragoonregemente, som låg vid Tuna.

Men vad kunde dessa trupper uträtta mot flera tusen ryssar, som dessutom öppnade en mördande eld med sina stävkanoner? Prästen i Roslags-Kulla skriver i sin kyrkbok: »Kl. 5 om morgon anlände Fienden Ryssens Flåtta... och bewiste sin grymma fientlighet med ohörl. canonerande.» Då motståndet brutits landsattes från galärerna trupper, som brände Östanå. Nästa nattkvarter togs vid Väringsö; 19 augusti var det

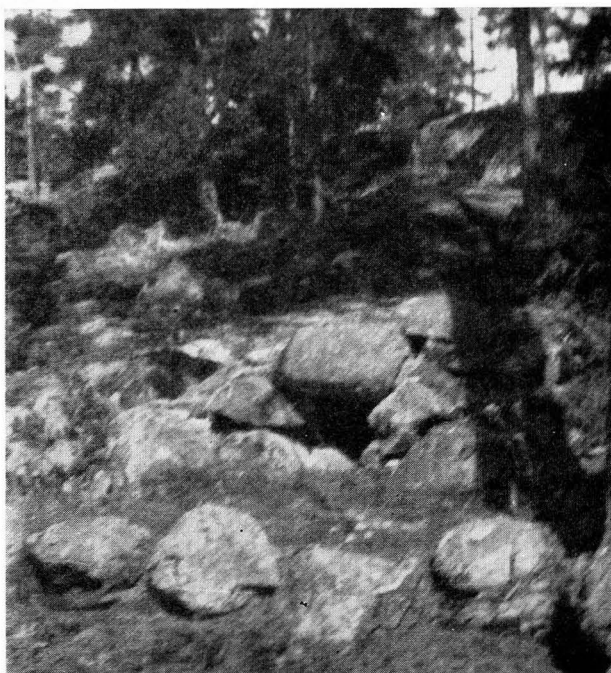

Bild 3. Ryssugn i välbevarat skick vid Björnhuvud.

Norrtäljes tur att brandskattas. Landstigningen skedde vid Kvisthammars udde, den avdelade styrkan omfattade ca 300 man.⁹ Hittills skonade byar och hemman på Rådmansö, Tjockö, Blidö och Yxlan blev nu förhärjade och brända. Generalmajor von Lacy's avdelning hade under tiden bränt och plundrat i norra Roslagen. Kustrakterna i Vätö, Väddö och Häverö låg helt utan försvarsåtgärder, stora fientliga styrkor trängde långt inåt landet. Öregrund och Östhammar förstördes. Den 20 juli landsattes 1 400 man vid kusten 7 km från Forsmark, 25 juli avdelades 2 400 man att bränna Leufsta bruk. Vid Gävle stötte fienden äntligen på motstånd — nära 4 000 man — och vände åter mot söder.¹⁰ 9 augusti avseglade hela ryska eskadern mot Åland. Härjningståget var avslutat för denna gång.

Givet är att dessa hemska tider med svåra ekonomiska förluster för den redan hårt drabbade befolkningen i Roslagen och Stockholms skärgård sent kom att glömmas. Ja, ännu lever sägner kvar om brandskatt-

Bild 4. Mossbeväxt ugn i skogsterräng väster om Horsvik.

ningarna, dolda silverskatter och ryssgravar ute bland skären. Med rätt eller orätt har flera namn på kartan anknytits till händelserna 1719. Nämnas kan skären Ryssmasterna och Ryssudden vid Östanå, Ryssflykten på Runmarö, Ryssviken på Svenska Högarna, Ryssbacken på Himmelsö och Hornskalleviken på Yxlö. På sistnämnda plats berättas att ryssarna slaktat en del rövad boskap. I en vik på sydsidan av Värmdö säges två ryska galärer ligga på havsbotten.

De påtagligaste minnena från det stora ofredsåret är emellertid de s. k. ryssugnarna. Sådana har en gång funnits i tusental längs Finlands kuster¹¹, de finnas också i hundratal längs vår egen östkust, främst i Roslagen och Stockholms skärgård. Mera kända platser, där ryssugnar påträffats, äro Gräsö, Tjockö, Rådmansö, Väringsö, Möja, Runmarö, Nämndö och Nåtarö samt Älvsnabben och Östanå. Ugnar eller spår därav finnas i övrigt på ett flertal platser, där avdelningar ur ryska galärflottan haft nattkvarter eller legat förlagda. Ugnarna ligger ofta i rätt otillgänglig terräng; sönderfallna ugnar kan likna helt vanliga stenrösen och sålunda icke uppmärksammas. Flera dylika har noterats

Bild 5. Närbild av delvis sönderfallen ryssugn vid Horsviken.

såväl från finska fastlandskusten som från Åland.²² En ugn kan vara byggd på släta berget men kan också vara ansluten till en större sten eller bergvägg.

Utmärkande för ryssugnarnas byggnadssätt är att något murbruk icke använts. Ugnarna har byggts av ohuggen natursten, som lagts upp så att ett ovalt valv bildats med mynning på ena kortsidan. Dimensionerna växlar; flera ugnar i Roslagen har en längd av tre meter, bredden är ungefär två meter och höjden omkring en meter. De finska ugnarna har liknande mått.²³ Rätt ofta kan man hitta långa, smala stenar eller block, som sannolikt tjänat som balkar över ugnsoppningen. Andra ugnar har i likhet med en del finska²⁴ haft en stor sten i mitten.

Ugnarnas huvudsakliga ändamål har diskuterats. Man har ansett att de tjänat som bakugnar, som matlagningsplatser eller uppförts blott och bart för att ge värme åt trupperna. Sannolikast är att de tjänat som bakugnar.

Som ovan nämnts landsteg folk ur Smajewitsch's avdelning 16 augusti söder om Östanå och brände slottet dagen därpå. Då det rörde sig om

vid pass 3 000 man, borde här åtskilliga ryssugnar finnas. Tidigare kända var endast två ugnar vid Björnhuvud och tre vid Grönborg. För att söka utröna om och i så fall var ytterligare ugnar kunde finnas företog jag sommaren 1956 en snabbundersökning av terrängen söder om Östanå. Jag hade därvid turen att påträffa ytterligare 18 ryssugnar. De låg samtliga utmed Horsviken och var på det hela taget rätt väl bevarade. De flesta kunde absolut icke förväxlas med vanliga stenrösen utan hade det typiska utseendet, som är känt från så många platser såväl utmed roslagskusten som på Åland och i Finlands skärgårdar. Dessutom låg 6 ugnar ute på Ryssudden, norr om Horsviken. Det kunde iakttas att i flera fall stenarna längs ugnssidorna spruckit på grund av den starka hettan. Dessutom förekom mellan en del stenar ännu spår av sot. Bottenlagren visade som väntat här och var en bädd av ömsom stenflis och grus, vari rester av kol förekom. Nämnas bör, att ugnar förekom såväl friliggande i skogsterräng som å berg samt intill större klippblock. Samtliga ugnar torde ha uppförts på kvällen 16 augusti 1719. Möjligen torde, som ovan nämnts, ytterligare ryssugnar eller spår därav kunna påträffas i terrängen söder om Östanå. Det nu kända antalet ugnar, närmare 30 stycken, stämmer dock väl överens med det på Väringsö. Här tog samma avdelning ryssar under Smajewitsch sitt nästa nattkvarter sedan Östanå bränts.

Det har uttalats som önskvärt att man även borde undersöka om ryssugnar uppförts av de ryska trupper, som 1743–44 voro stationerade i Uppland.¹⁴ Någon sådan undersökning har mig veterligt icke gjorts och det torde bli svårt att bevisa om ugnar uppförts 1719 eller 1743–44 på platser, som båda gångerna hyst ryska trupper. En sådan plats är t. ex. Gräddö på Rådmansö, där flera ugnar finnas. De kunde ha uppförts 1719. Men Gräddö var också samlingsplatsen för de 10 000 ryssar, som 1744 låg förlagda i Roslagen. En kontingent låg vid Frötuna, en annan vid Östhammar. Från Frötuna skedde avmarsch 2 juli 1744 till Gräddö, varifrån ryssarna avseglade 12 juli.

Avslutningsvis må erinras om att även vid senare tillfällen ryska trupper gjort strandhugg på Upplands kust. Välbekant är t. ex. generalmajor J. P. Kulneff, som med 400 ryttare invaderade Grisslehamn 19 mars 1809.

Eric Juel

NOTER

- ¹ H. WRANGEL, Kriget i Östersjön 1719—1721, sid. 15.
- ² WRANGEL a. a. sid. 75.
- ³ C. G. MALMSTRÖM, Sveriges politiska historia från Karl XII:s död till statsvälfningen 1772, sid. 188.
- ⁴ J. HULTING, Ryssarnas härjningar på Sveriges östra kust 1719—1721, sid. 8.
- ⁵ WRANGEL a. a. sid. 79.
- ⁶ WRANGEL a. a. sid. 82.
- ⁷ Enligt benäget meddelande av docent ERIK JONSON.
- ⁸ WRANGEL a. a. sid. 82.
- ⁹ C. M. KJELLBERG, Norrtälje stad 1622—1922, sid. 56.
- ¹⁰ WRANGEL a. a. sid. 83.
- ¹¹ S. DAHLSTRÖM, Ryssugnarna och den ryska skärgårdsflottan, Finskt Museum 1937, sid. 14.
- ¹² DAHLSTRÖM a. a. sid. 27.
- ¹³ DAHLSTRÖM a. a. sid. 15.
- ¹⁴ S. ANDERSSON, Ryssugnar vid forna hamnar på Åland, Finskt Museum 1954, sid. 57.